

HAGYOMÁNY

A délkelet-alföldi szlovákok hiedelemlényei

Magyarország délkeleti felére a XVIII. század elejétől letelepedett szlovákokról első ízben *Bél Mátás* tudósít az 1730-as évekből való, *Békés vármegye leírása* című könyvében (Szerk.: *Krupa András* Gyula, 1993.), melyben igen kedvező jellemzést ír róluk, de szellemi kultúrájukat, hiedelmeiket nem említi: „Ez a nemzetiség akkora szorgalmat tanúsít a föld művelésében, hogy nincs olyan földesúr, aki ha üres földje van, ne részesítene előnyben mindenki mással szemben szlovák telepeseket a munkában tanúsított szívós ügyezetükért.”

A szlovákok hiedelemvilágára vonatkozóan az első adalékok a XVIII. század második feléből valók. *Tessedik Sámuelnek* rendszeres naplószerű feljegyzéseiben, a *Szarvasi nevezetességek*-ben valamint *A paraszt ember Magyarországban mitsoda és mi lehetne* című művében a szarvasi szlovákok néhány hiedelméről és szokásleméről felbecsülhetetlen értékű adatokat találunk.

A XIX. század elejéről származó és a szlováklakta helységekről szóló leírások (*Ágoston J., Skolka, A.*) csupán egy-két utalást tartalmaznak, az e századi helységmonográfiák sem szentelnek nagyobb gondot a hiedelmekre, ha említenek is néhányat, inkább a paptörténetesek szubjektív véleményeként kerülnek be a könyvükbe (*Haan L., Zajacz D., Jeszenszky K., Zsilinszky M., Horváth S., Czinkotszky M., Janko J., Gajdács P.*). *Haan L.* által ismertetett néhány hiedelem a szerelmi praktikákkal és a népi gyógyászattal függ össze. Mind ő, mind a legtöbb XIX. századi monográfia írója szerint az ember- és a természetfeletti lényekről alig vagy keveset lehet hallani (állításukra rácafol, hogy még ma is az egyik legelterjedtebb hiedelemréteg).

A két világháború között megjelent e tárgykörbe tartozó tanulmányok közül kiemelkedik *Rell L.* műve, mely szinte teljes képet alkotott a békésesabai nép életéről. Figyelmét tudatosan fordítja az itteni szlovákok hiedelemvilágára is. *Márkus M. A bokortanyák népe* című monográfiájában gazdagon közöl hiedelemadatokat.

A magyar és a szlovák néprajzi intézetek által az 1950-es, 1960-as években Tótkomlóson lebonyolított közös kutatómunka eredményeként *Diószegi V.* az itteni szlovákok hiedelmeiről készített monográfikus igényű tanulmányt. *Manga J.* a szokásokat dolgozta fel, s ezekkel összefüggésben ugyancsak foglalkozik a tótkomlósiak hiedelmeivel. A szlovák kutatók közül *Horváthová E.*, a gyermek születéséhez fűződő szokásokat és hiedelmeket, valamint a tótkomlósi szlovákok népi gyógyászatát dolgozta fel. *Gunda B.* pedig az 1950-es években végzett kutatást Békés megyében a kincsmondákkal kapcsolatban.

Ilyen előzmények nyomán a szerző a kutatásait tanulmányokban, kötetekben foglalta össze¹

A délkelet-alföldi szlovákok hiedelemvilága történelmileg három rétegből áll: 1. az eredetileg magukkal hozott hiedelmi alaprétegekből; 2. az új otthonukban az interetnikus kapcsolatok révén adaptált; 3. valamint a lokális hatásokra keletkezett hiedelmekből.

A mennyiség vonatkozásában érthetően azok a hiedelmek vezetnek, amelyek történetileg behatárolható mélységben megtalálhatók a szlovák anyaeetnikumnál. Az itteni szlovákok hiedelemvilágának az a sajátos oldala, amely összeköti az alföldi magyarság néphitével, az alkalmazás gyakoriságában, a hiedelmek mai életében, vitalitásában, szerkezeti arányában, a megvalósulás hasonlóságában, azonosságában mutatatható ki elsősorban. Ez azt jelenti, hogy igen közel áll az e tájon élő magyarok mai hiedelemgyakorlatához is.

Ez a hiedelemvilág tartalmilag magán viseli a földművelő ember szemlélete által kialakított hiedelmi világgépet és cselekvést is. Hasonló súllyal szerepel a másik is, az ember életének minden irányú boldogulását és ez iránti vágyát – akár más rovására, kárára is – kifejező hiedelemkomplexum. Szerke-

¹ A tanulmány elejétől eddig idézett alkotók és műveik bibliográfiai adatai megtalálhatók az alábbi könyvben: *Krupa András: A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága.* Debrecen 1987. 389–412. old.

Drágosné Farkas Zsófia a karácsonyi asztal alá való szakajtó szénával (Nagybánhegyes, 1979)

zete mindennek megfelelően behálózza az ember teljes életét, cselekedeteit, gondolatvilágát s transzcendens vonatkozásban a földöntúli és természetfeletti kapcsolatait, tehát egyfajta rendszert alkot.

A hiedelmek gyakorlásának differenciálódása napjainkhoz közeledve történetileg az elhalás megnyilvánulása, mert a végrehajtás nem a nagy közösség mércéje szerint valósul meg már, hanem esetleg az egyes társadalmi rétegesoportok igénye szerint. Az egyén magára maradása a hiedelmek gyakorlásában talán a hiedelemvilág utolsó szakaszát jeleníti. A délkelet-magyarországi szlovákok körében a hiedelem végrehajtásának módozatait illetően az alábbi rétegtípusokat tehetjük számba.

1. *A vagyoni helyzet.* A vagyoni tagoltságot véve figyelembe a parasztság két szélső rétegének a hiedelemgyakorlásáról azt kell mondanunk, hogy előbb hal el, vagy előbb válik kevésbé intenzívve a legszegényebbek és a legvagyonosabbak rétegénél. A nagygazda ugyanis legtöbbször mással, a béresével végezteti el a hiedelemcselekedeteket, a földnélkülinek pedig nincs földje, sem számottevő állata, amely körben gyakorolhatná a hiedelmeket. A legaktívabb és legkonzervatívabb éppen ezért a kisparaszt, a középparaszt. Neki van min végrehajtani, ugyanakkor ma is végzi az eljárásokat.

2. *Foglalkozásbeli tényezők.* Az értelmiségi, az adminisztratív, az alkalmazotti pályára lépők és a munkások a népi hiedelmeket és gyakorlásukat lényegében csakhamar elhagyják, s ha élnek is körükben hiedelmek, általában nem a népi eredetű hiedelmek gyakorlóivá lesznek.

3. *Nemzedéki és nemi tagozódás.* Noha a mai idősebbek már csak differenciáltan hordozói a hagyományos tudásnak, a gyakorlásban a többi nemzedékhez viszonyítva mégis ők vannak a legnagyobb arányban képviselve. A középnemzedék ambivalens, a fiatalok többsége pedig nem hisz a hiedelmekben. A nők aktívabbak.

4. *Területi tényezők.* A hagyományápolásban a tanyasiak vezetnek. De csak abban, ami az ő életükre vonatkozik. A közösségi szokások hiedelmeit kevésbé éltetik. Konzervatívabb szemléletűek, ezért a hiedelemismeretben is gazdagabbak a külvárosban, a város peremvidékén élők (különösen jellemző ez Békéscsaba – Erzsébethelyre, az ún. *Jaminára*). A községek lakói közül szintén a környezetükhöz képest kissé zártabb körülmények között élők az aktívabbak (Nagybánhegyes, Csanádalbenti).

5. *Pszichikai tényezők.* Az érzékenyebb lelki alkatúak, a magányosan élők, a beteges személyek a hiedelmekre kedvezőbben reagálnak.

6. *Végzettségbeli tényezők.* Általánosítható tapasztalat, hogy az általános iskola elvégzése is falat állít a hiedelemismeret és -gyakorlat továbbvitele elé. Kivételt képeznek a szívósan hagyományörző családok, és ahol három nemzedék él együtt.

7. *A vallást mint réteggépző tényezőt* csak az evangélikusok és a katolikusok viszonylatában említjük, pl. Békéscsaba és az egykor Békéscsabához tartozó Kétsoprony, Gerendás katolikus lakói valójában csupán a katolikus egyházi ünnepekhez kapcsolódó hiedelmek megtartásában különbülnek el, a többi hiedelem terén lényegében egységesültek a többséget alkotó evangélikusok hiedelemvilágával.

E jellemzők nem egymástól függetlenül léteznek. Jelentősek az átfedések és a kapcsolódások. Általában többen tartoznak egyszerre két vagy három réteghez is.

A délkelet-alföldi szlovákok hiedelemvilágának jelentős hányada elbeszélés-témává vált. *Különösen jellemző ez a hiedelemvilág alakjaira, természetfeletti lényeire,* amelyekről korunkban változatos szintű történeteket mesélnek. Ezért – miként a címben jeleztük – most csak az itteni szlovákok mitikus lényeit mutatjuk be.

Mind a szlovák, mind a magyar, hiedelemvilágban központi helyet foglaló hiedelemalak a *boszorkány*.

A boszorkány képzele mind a szlovákiai kibocsátó szlovák anyahelységeken, mind a délkelet-alföldiekben lényegében egységes. Egyértelműen állapíthatjuk meg, hogy az alföldi szlovákok a boszorkány elnevezését magukkal hoztak eredeti lakóhelyükről: mind a két szlovák népességnél egy időben, azonos jelentéstartalommal hol a magyar eredetű *bosorka*, hol a feltehetően latin származású *striga* a neve. Csupán az egykori Kishont megye néhány településén nevezik csak strigának. A nyiregyházi szlovákok azonban kétféle boszorkányban hittek; a *bosorka* inkább a gazdaságra, a *striga* az ember egészségére volt ártalmas.

A délkelet-alföldi szlovákok körében az emberen végzett rontó cselekedetek nagyobb arányban észlelhetők. Körükben jellemzőek a szerelmi varázslások, az emberek megnyomása.

A boszorkány mindig élő és konkrét személy. A kibocsátó helységeket *moráját* ugyancsak élő embernek tartják. Ezért ott az egyes településeken napjainkban a boszorkánnyal is azonosítják. Az alföldi szlovákok már nem ismerik a *morát*.

A boszorkány nemét illetően a vizsgált szlovák népesség mai hiedelme szerint – noha nők alkotják a boszorkányok többségét – jelentős a férfi boszorkányok aránya is. A boszorkányok korbelti, társadalmi származásbeli összetételi aránya (őregasszony, szomszédasszony sógornő stb.) lényegében azonos a térségben, miként a deviáns külalakja is (csúnya, borzas hajú, görbe hátú stb.). A szemmel verés képességével rendelkezők közül csak bizonyos személyeket hoznak összefüggésbe a boszorkánysággal.

A kuruzslókat, a varázslókat majdnem válogatás nélkül azonosítják a boszorkánnyal.

Jellemző, hogy a környező magyarság a népi gyógyítókat szintén a kettős (rontó – elhárító) emberfeletti erővel rendelkező boszorkányos személyeknek tekinti.

A délkelet-alföldi szlovákok néphitében gyakran veszi fel a macska és a béka alakját, s a kulcslyukon való bemászás képességének a hite is általános. Hiszik, hogy az éjjeli pillangó szintén boszorkány, a neve is: *striga*. Gyakran vette fel a ló, a kutya alakját is, s kacsaként szívta ki a tehén tejét. A boszorkánynak ez a sokféle változata szinte azonosan meglelhető az alföldi magyarok képzeleteiben. Általában elterjedt hiedelem, hogy a forgószerű (*víchorica*) is a boszorkány egyik megjelenési formája.

A boszorkány közlekedési eszközei a Kárpát-medencében meglehetősen közös rekvizitumokból állnak. A kibocsátó felvidéki helységeken leginkább seprűn, piszkafán reptél, ritkább szalmacsutakon (*omelo*) és tilolón (*trlica*). Az alföldi szlovákoknál csupán seprűn és piszkafán közlekedik. Ezeket az eszközöket használják az alföldi magyarok boszorkányai is. A délkelet-magyarországi szlovákok körében meglehetősen eleven a csecsemő kicseréléséről szóló hiedelem. A keresztelőig éjjel mindig lámpát és méceszt égettek. A váltott gyerekről ismert hiedelemtörténeteik azonban egyszerűek.

A tehénrontás a tejhaszonelvévés hiedelemkörének változatai ugyan sokszor eltérő cselekményűek a szlovákiai kibocsátó helységeken, de tartalmi és célfeladatuk megegyezik a délkelet-alföldi szlovákokéval. Az előbbieknél a végrehajtó személy szinte kivétel nélkül ember alakú boszorkány, ő feji ki (*podoji*), veszi el (*odoberala, vzala*), szívja ki (*cicia*) a tejet, s rontása miatt a tehén véres tejet ad. Cselekménye következményeként az ő tehene mindig kétszer annyi tejet ad, s bőven van vaja, tejfölle, amit értékesít. A tejlévétel e példáin túl a délkelet-alföldi szlovákok körében más hiedelemjárások is élnek

még (szemmel verés, a tehénnek kézzel simítása, tehénre ütés seprűvel stb.). S a tejhaszon megszerzésének általános módja még a kútágas, valamint a kocsilöcs, -rúd feje.

Az elterjedt harmatszédést az alföldi szlovákok Szent György éjjelén végzik, akárcsak a környező magyarok.

A boszorkány kárát, rontását elhárító hiedelemeljárások még most is változatosak. A délkelet-alföldi szlovákok a megrontott tejet a kemencében égették, hogy megjelenjék a boszorkány. Az elhárító eljárásokról szóló hiedelemtörténeteik meghatározott köre viszont az alföldi magyarsággal való kölcsönhatásra utal. A vályúba öntött véres tejet vagdaló gazda, de a másik tanyáról odavágtató ember kérése, hogy a feleségét ne aprítsák paprikássá, közismert több változatú történet az alföldi szlovákok és a magyarok körében.

A délkelet-alföldi szlovákoknál konkrétan érzékelhetjük más hiedelemlényeknek a boszorkányhitükbe való beolvadását is. Csupán szarvasi példákat idézünk: Itt egyértelműen felfedezhető a kísértet, a lidércfény, a lidércsirke (*zmok*) és az ördög vonásaiban a boszorkány jellege, és vele azonosítják őket.

Mindezek az eltolódások, összeolvadások nemzetközi méretekben és folyamatokban hasonlóképpen felfedezhetők. S az alföldi nagytáj közös ismereti köréhez tartozik a délkelet-alföldi szlovákok hiedelme a boszorkányok tokaji találkozóhelyéről.

A boszorkányhit oly módon ivódott be a szlovák és a magyar nép hiedelemvilágába hogy rendkívül nehéz megtalálni benne az etnikus specifikus vagy viszonylag sajátosan elkülönülő jegyeket. A kisebb hatókörű hiedelemlények esetén (lidércfény, lidércsirke) könnyebb rámutatni e jellegzetességekre.

A kísértet – a *mátoha* hiedelemlény a délkelet-alföldi szlovákoknál a magyar kísértettel azonos, de pl. a nyíregyháziaknál *Márkus Mihály* szerint rosszindulatú hazajáró lélek.

A délkelet-alföldi szlovákoknál a hazajáró lélek neve: *duša* (lélek). Náluk a *mátoha* mindenképp olyan éjjel megjelenő és ijesztő természetfeletti lény, amely csak akkor bánt, ha megzavarják. Márkusnál a hazajáró lelkek jelennek meg különböző alakokban (fehér lepedőben, főként állat-, különösen kutya képében). A Békés-Csongrád (sőt a most romániai nagylakiaknál) a *mátoha* (kísértet) egyik megjelenési formája a fehérlepedős alak, valamint az állatfigurák közül az első helyen a kutya.

A *zmok* voltaképpen a magyar néphitben ismert lidércnek felel meg. A szlovákoknál gyakori az ázott sirke, a tüzes láng, a fényes repülő lánccézete. Az alföldi szlovákok viszont az ázott sirke alakról tudnak, bár töredékesen felbukkan lányszerű alakja is.

A tírjákók egyféleképpen nevezik: *zmok*. A Békés megyeiek közül Tótkomlóson, Mezöberényben említik a másik nevét is: *bőzik*. Körükben egy leszelidült mitikus lény képzete él, amelynek legfőbb cselekedete a gazdaggá tevés. Gonosz, ördögi szövevényre valló tettei – amelyek a szlovák nyelvterületen jellemzőek – csak töredékesen tűnnek fel, s inkább racionális formában, mintsem ördögi lény tetteiként. Nyíregyházán például hússal és embertejjel kell etetni, amíg fel nem nő, a gazdája nem alhat ágyban, mert a *zmok* egész éjjel gyötörné. Békéscsabán rákényszerítette az akaratát a gazdájára, Tótkomlóson sápadtra kínozta, s éjjel gyötörte a gazdasszonyát vagy a gazdáját. E racionális, nem természetfeletti kegyetlen cselekedetei megtalálhatók az alföldi magyarok hiedelemképzetében is. Ők is főként szerezsehozó lénynek tartják, kegyetlenkedési periférikus jellegűek.

Gyerekijesztő a Békés/Csongrád megyei szlovákok piros vagy fehér sapkás *topeňec*, *topelec* nevű mitikus lénye, amelyik lehúzza az embert a kútba és belefúllasztja. Körükben ugyanazokkal a szavakkal ijesztgetik a gyermekeket, mint Nyíregyházán. De a délkelet-alföldi szlovákoknál nemcsak a kútban, hanem folyóvízben is előfordulhat. S ez utóbbi helyszínen a hiedelemalak „eredeti” hiedelemhelye a szlovák, morva, lengyel, német és ruszin néphitben is: náluk főként folyókban, vagy természetes vizekben, tóban, mocsárban tartózkodik. Kútbeli előfordulása, gyerekijesztőként való fennmaradása azonos a Békés megyei és a nyíregyházi szlovákok hiedelemvilágában. A Galga menti szlovákok szerint a kútban maga az ördög (*čert*) húzza le a gyerekeket. Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a hiedelemcselekedet képezi a közös alapot, amelynek a maradványa egyformán megtalálható e három szlovák lakta térségben. Feltehetően magukkal hozott hiedelem, bár a kútbéli gyerekijesztő előfordul a dél-alföldi magyarok hiedelmében is.

A *tudományosok* jórészt a délkelet-alföldi szlovákok boszorkánynak tartják, de a tudós pástorról, a tudós kocsisról szóló történetek zöme közlés szintű, ezért jóformán semmit sem tudunk meg róluk. Úgy tűnik, náluk e hiedelemalakok ismerete töredékesebb.

A szlovák népszerűség közös kincséhez tartoznak a patkányűzők is.

A délkelet-alföldi szlovákok lidércfénye (*svetlo*) olyan önálló mitikus alak, amely élőlényként viselkedik, s emberi tulajdonságai is vannak, de alakja különböző nagyságú, illetve változó fényű. A lidércfény (*svetlo*) eredetét többféleképpen magyarázzák (tömegsírba eltemetettek lelkei, elásott kínos tisztulása, a tetemekből kitörő gáz öngyulladás stb.). A *svetlo* csak akkor békés, ha nem zavarják, nem bántják, egyenként elvezeti az illetőt, sőt, el is veri.

Aktív kölcsönhatás érzékelhető a magyar és a szlovák néphit között a viziborjú (*vodno t'ela*) esetében. Az ember hasában megnövő lény alaptörténetének közeli hasonlóságát feltételezhetően az idézte elő, hogy az átadó fél ugyanaz, az alföldi magyarság volt.

A kisebb hiedelemalakok is alig térnek el (például *bobo*, vagy *boboš* gyerekijesztő). Az itteni szlovákok csupán az ijesztő tartalmú szólást tudják. A *tátoš*, táltos nemes lovat jelent, jóllehet Békés megyében, kivált a magyarokkal egy helységben együttélő szlovákok több jelentősebb hiedelemvonását is említették. Megtalálható még a táltos egyik jellemvonását őrző *foggal született gyermek*, a garabonciás (*černokňažník*), a *parom* (Perún szláv istenség névváltozata), a *piťmužik*, a *sobotár*, a *kisasoňa* és az *ördög* (*čert*) hiedelemlény is.

Ma már megállapítható, hogy a délkelet-alföldi szlovákok mitikus alakjai elsősorban az emlékezet, az elbeszélés tartományába kerültek. Az itteni adatok zöme az utóbbi két évtizedben volt gyűjtve, nem is mindig a hiedelemlények teljes vizsgálatának alávetve. Emiatt néha nem kiegyensúlyozott, hiatusokkal is terhelt összeállítást lehetett végezni. A megbízhatóság és a hitelesség biztosítékát jelentette, hogy a sajátunkon túl olyan kutatók munkáját használhattuk fel akik a tudósi alázaton kívül szenvedélyes loálpatrióták is.

A népi szellemi kultúra fontos ágát alkotó mitikus lények jelentősen befolyásolták a családi, a társadalmi, a gazdasági élet jónéhány mozzanatát, és hatással voltak a lelki magatartásra is. A jó és a rossz szándék tükröződi, az emberi fantázia termékei. Jelenlétük, szerves részvételük mégis reális környezetben érvényesült. Nem volt érdektelen tehát, hogy a kibocsátó anyatelepülésektől különvált telepések miként őrizték meg népi műveltségük e szeletét, hogyan gazdagították a későbbi be- és összeköltözők, miként hatott rájuk a környezet, a többség kultúrája. A mitikus lények fő alakjai megőrizték közös hiedelemalapjukat, a főalapok megmaradtak (boszorkány, lidércfény, lidérc, kísértet). Némelyik új nevet, illetve új tartalmat is kaphatott.

Leginkább a boszorkány és a lidérc (zmok) jegyei azonosak. A közeli hasonlóság, az azonosság feltételeinek megerősítésében a szlovák népességet körülölelő, vele együttélő magyarság is szerepet játszott (például lidérc, viziborjú, a forgószél boszorkánya), s egyúttal saját néprajzi tagoltsága differenciatív jelleggel hatott rá (gondoljuk a tudós pásztor alakjára). Hasonló befolyásoló tényezőként értékelhetők a beköltözött, illetve a környezetben élő román, német (esetlegesen szerb, cigány) etnikai csoportok.

A népi szellemi kultúra fontos ágát alkotó mitikus lények jelentősen befolyásolták a családi, a társadalmi, a gazdasági élet jónéhány mozzanatát és hatással voltak a lelki magatartásra is. A jó és a rossz szándék tükröződi, az emberi fantázia termékei. Jelenlétük, szerves részvételük mégis reális környezetben érvényesült. Nem volt érdektelen tehát, hogy a kibocsátó anyatelepülésektől különvált telepések miként őrizték meg népi műveltségük e szeletét, hogyan gazdagították a későbbi be- és összeköltözők, miként hatott rájuk a környezet, a többség kultúrája. A mitikus lények fő alakjai megőrizték közös hiedelemalapjukat. A főalapok megmaradtak (boszorkány, lidércfény, lidérc, kísértet). Némelyik új nevet, sőt új tartalmat is kaphatott.

Tanulság vonható le az alföldi nagytáj integráló szerepéről és befolyásolásának fontosságáról is. A hiedelemvilág, ezen belül a mitikus alakok képzetalapjai rendkívül konzervatívok, de ugyanakkor jelentős hatással vannak rájuk a történeti, migrációs, társadalmi, műveltségi, gazdasági-technikai és más környezeti tényezők, amelyek e közös alapra építve sajátos délkelet-alföldi szlovák jellemzőket formáltak meg. Erről tanúskodnak a még ismert vagy még élő hiedelemlények.

Krupa András